

Регіональні особливості етноміграційних процесів в Україні у другій половині ХХ ст.

Етносоціальна структура суспільства являє собою комплекс стійких і упорядкованих зв'язків між етносами та іншими структурними елементами суспільства, в тому числі соціально-економічними компонентами. Поява та розвиток такої взаємодії стає одним з важливих результатів функціонування соціально-економічної природи суспільства, наявності системи розподілу праці, що склалася історично. Загалом зміни, що відбуваються в етнічній структурі, спричиняються впливом соціальних, економічних та політичних факторів. Серед інших важливих чинників слід назвати міграції населення. Масштабні міграційні процеси мають істотні наслідки для держави. Від них залежать не тільки тенденції розселення народів, але й особливості урбанізаційних процесів, зміни в економічній інфраструктурі, рівень освіти, науки та культури. До того ж етнічний аспект міграцій передбачає зростання інтенсивності міжнаціональних відносин та формування більш сталих зв'язків між різними етнічними групами. Це, у свою чергу, впливає на етнодемографічні та етносоціальні процеси.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в УРСР у 1950-80-х рр. значною мірою визначили основні тенденції формування демографічного та соціального складу етносів сучасної України. Особливо чітко це простежується на рівні регіонів країни. Різні види міграцій напряму впливали не тільки на процес формування соціально-демографічного складу населення окремих адміністративних областей, але й визначали перспективи розвитку етносів, які проживали на їх території.

Метою статті є виявлення на базі всебічного системного аналізу опублікованих статистичних даних та архівних відомостей регіональних особливостей етноміграційних процесів, які були властиві Україні у другій половині ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати ступінь наукової роробки проблеми, вивчити основні тенденції етнічних міграцій в Україні 1950-90-х рр. у регіональному розрізі.

Об'єктом дослідження стали найбільші за чисельністю етнічні групи України. Предметом вивчення є особливості етнічних міграцій та їх вплив на етнодемографічні процеси на рівні окремих регіонів.

Хронологічно дослідження охоплює період 1950-90-х рр. основні історичні етапи якого пов'язані: по-перше, з етнічними наслідками депортації та репатріації, які виявилися у післявоєнні десятиліття, по-друге, з впливом на тенденції розселення етносів організованих наборів робочої сили й інших видів соціально-економічних міграцій, що відбувалися у 1960-80-ті рр. та, по-третє, зі змінами в етнічному складі населення незалежної України 1990-х

рр., спричиненими комплексом зовнішніх еміграційних та імміграційних процесів.

Територіальні межі дослідження - вся територія України досліджуваного періоду та різні її адміністративні регіони.

Історична інформація про географію розселення етносів в Україні характеризується сталими традиціями студіювання різних етапів формування етнічної структури місцевого населення та є розмаїтою за тематикою досліджень. Серед основних питань, яким приділялася належна увага дослідників стали: історія заселення території України різними етносами, урядова національна політика та геополітичні катаклізми як фактори формування національного складу населення. Фактично вивчалися чинники, що впливали на обсяги та напрямки етнічної міграції. У той же час майже не зверталася увага на регіональні особливості етноміграційних процесів та спричинені ними суспільні структурні зміни (передусім у етнічному вимірі).

За радянських часів основний дослідницький акцент робився не на етнічних аспектах зайнятості, оскільки сам національний поділ планувалося нівелювати під ідеологічною уніфікацією з назвою "радянський народ" (цій спільноті надавався позаетнічний зміст). Винятком із загальної тенденції слід назвати праці видатного вітчизняного етнолога В.І. Наулка. Серед інших основоположних питань етнології дослідник вивчав етноміграційні процеси в УРСР 1920-60-х рр. Творчий доробок науковця того періоду представлений декількома монографіями [1] та багатьма статтями в наукових журналах. У 1960-80-х рр. міграційним процесам, у тому числі щодо етнічних груп значну увагу приділяли не історики, а демографи, географи та економісти.

Роки незалежного державного існування відзначилися позитивними зрушеннями у сфері комплексного аналізу етнічних та міграційних процесів. Ще раз слід згадати праці В.І. Наулка – вчений продовжує всебічно вивчати етнодемографічні та етносоціальні проблеми. Загалом у сучасній історичній науці відбулося визнання необхідності ґрунтовного комплексного аналізу причин, сутності та наслідків етнічних міграцій, що відбувалися як за часів існування УРСР, так і за період незалежності України. Зокрема, обґрунтованою є думка О. Рафальського [2] щодо потреби системного дослідження міграційних та етнічних процесів у контексті національної політики радянської влади.

Цікавий дослідницький матеріал, який засвідчує перегляд і доповнення концептуальних поглядів істориків, демографів, соціологів щодо визначених питань міститься у наукових статтях В. Котигоренка, О. Чиркова, О. Хомри та монографії О. Малиновської [3]. У цих працях здійснюється спроба відтворення цілісної картини формування міграційної політики починаючи ще з радянських часів і ситуативно характеризуються причини відповідних змін у національній структурі населення сучасної України. Найбільшу увагу дослідники приділяють аналізу етнодемографічних наслідків урбанізації, акцентуючи увагу на складних соціально-економічних процесах, пов'язаних з

міграціями. Інформацію щодо етномовних та соціальних наслідків етнічних міграцій можна віднайти у дисертаційних дослідженнях В. Барана, О. Григоренка, Т. Пронь та В. Скляра [4], в яких висувається ряд змістовних положень щодо сутності міграційних процесів в Українській радянській республіці у 60-80-х рр.

Отже, аналіз наукової літератури з проблеми переконує в тому, що наукові праці, в яких би комплексно аналізувалися етноміграційні процеси в УРСР та в незалежній Україні у вітчизняній історіографії поки що відсутні. Різні етапи досліджуваного періоду в етноміграційному аспекті вивчалися неоднаково інтенсивно і стосовно окремих років предметний аналіз відрізнявся тематичними напрямками. Дослідники, які аналізували причини, зміст та наслідки етнічних міграцій, акцентували увагу винятково на конкретних областях України. Якщо ж у дослідженнях в етносоціальному руслі характеризувалися різні регіони, то етноміграційна проблематика визначалася в них епізодично [5]. Отже, здійснення комплексної регіональної характеристики особливостей етнічних міграцій, що відбувалися в Україні у другій половині ХХ ст. є нагальною дослідницькою потребою вітчизняної історичної науки.

Досліджувати зазначену проблему необхідно з урахуванням особливостей окремих етапів соціально-політичного розвитку країни. Так, післявоєнні роки поставили на порядок денний питання, пов'язані з оптацією, репатріацією та рееміграцією представників різних етнічних груп: з одного боку - це включення до складу УРСР етнічних українських територій, які належали іншим державам, з іншого – повернення на Батьківщину військовополонених тощо. Узагальнено можна сказати, що у післявоєнний період Україна приймала великі імміграційні потоки, які в 1945-49 рр. в основному формувалися процесом репатріації, а починаючи з 1950-х рр. - переселенням з інших республік СРСР. У післявоєнну п'ятирічку до УРСР тільки з Польщі прибуло понад 400 тис. етнічних українців, переважно з Білостоцького, Жешувського, Краківського та Люблінського воєводств, які оселилися на території Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Миколаївської та інших областей. Репатріація вплинула на збільшення в цих областях частки представників корінної нації, в той час як в інших регіонах республіки відбувся зворотній процес. Так, у Крим на місце депортованих кримських татар, греків, вірмен та інших малих народів масово переселялися росіяни (яких чисельно стало більше, ніж було представників виселених етнічних груп), білоруси.

Незважаючи на тривалість періоду репатріаційних процесів, з часом вони втрачали значення фактору, формуючого етнічну структуру населення. Наступні радянські десятиліття характеризувалися пріоритетним впливом на міграційний рух соціально-економічної політики в СРСР. Період 1950-80-х рр. став одним з визначальних етапів міграційних зрушень, які вагомо вплинули на формування етнічної структури населення як України в цілому,

так і окремих її регіонів. Ці десятиліття характеризувалися державним регулюванням міграційного руху та остаточним спрямуванням національної політики в СРСР на реалізацію плану створення позаєтнічного „радянського народу”. Зокрема, водночас з рекрутуванням етнічних українців в якості робочої сили в Казахстан, Російську Федерацію, відбувався масовий приплив росіян, білорусів, поволзьких татар у промислові регіони УРСР.

Стрімке зростання обсягів оргнаборів робочої сили та її переміщення як у межах УРСР, так і між різними радянськими республіками відбулося вже у 1950-60-ті рр. Планове переселення робочої сили, відновлене радянським урядом у післявоєнні роки, було найбільш масовим до кінця 1960-х – початку 1970-х рр., але тривало і в 1980-ті рр. Важливою особливістю організованого міграційного руху стало те, що переїздило в основному молоде працездатне населення, передусім сільські мешканці, серед яких чисельно переважали етнічні українці.

Проблеми переселенської політики обговорювалися, зокрема, на республіканській нараді завідувачів секторів трудових ресурсів відділів облвиконкомів УРСР з питання „Про трудові ресурси України”, яка відбулася 5 червня 1968 р. у м. Харкові. На цій нараді головний спеціаліст Держплану СРСР Забелін М.М. у своїй доповіді підкреслив, що за 1960-65 рр. потреби народного господарства держави у робочій силі досягла майже 19 млн. осіб, а чисельність трудових ресурсів за означений період зростає тільки на 5,5 млн. осіб (що було негативним демографічним наслідком Великої вітчизняної війни). Далі зазначалося, що таку велику нестачу робочих рук уряду довелося компенсувати за рахунок залучення до різних галузей народного господарства колгоспників, котрі працювали в особистому підсобному господарстві [6].

Рекрутувалися трудові ресурси з колгоспників західноукраїнських областей (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області), оскільки за підрахунками дослідників саме в західному регіоні була найбільш поширеною участь працездатних осіб (у першу чергу жінок і молоді) у веденні особистого підсобного господарства. Значну частку сільських переселенців також склали вихідці з центральних та північних областей республіки (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області). В абсолютній більшості, враховуючи максимально українізований склад населення перерахованих областей (понад 90% - українці), це були представники українського етносу, які внаслідок переселень формували східноукраїнську діаспору в інших республіках СРСР та поповнювали лави робітників промислових регіонів України.

Швидка індустріалізація держави також стимулювала інтенсивні міграції сільського населення до міст. Найбільші темпи таких міграцій були властиві Донецькому та Придніпровському економічним районам.

Найменших обсягів подібні переселення набули в західних та північних областях, які, водночас залишалися основними постачальниками робочої сили передусім для найбільших міст та промислових регіонів України. При цьому абсолютну більшість переселенців становили знову-таки українці. Загалом, внаслідок оргнаборів та урбанізаційних процесів найбільш демографічно постраждало сільське населення заходу, центру і півночі УРСР і, якщо в західних областях за рахунок високих показників народжуваності демографічна ситуація характеризувалася як більш благополучна, то в центральних і північних процеси „вимивання” місцевого сільського населення поступово позбавляли українське селянство перспектив нормального демографічного розвитку.

Організовані переселення не втрачали своєї актуальності і в наступні десятиліття – до кінця 1980-х рр. Як приклад можна навести архівну інформацію. Так, по Львівській області наведені наступні дані: станом на 1 жовтня 1965 р. протягом поточного року було переселено у південні області України 602 сім'ї з різних районів Львівщини [7]. З них до Кримської області було направлено 268 сімей, до Миколаївської – 131 сім'я, в Одеську область – переселено 53 сім'ї, в Херсонську – 150 сімей. З перерахованого переліку видно, що регіони, в яких відбувалося максимально інтенсивне освоєння засушливих земель за рахунок будівництва ірригаційних систем потребували більшої кількості сільськогосподарських працівників. Водночас тривав відбір трудящих і до сусідніх республік: в Казахстан виїхало 72 сім'ї, відповідно до Цілиноградської області прибуло 53 сім'ї, Уральської – 19. За п'ять років – у 1970 р. тенденції залишалися аналогічними: протягом 1969 р. до Криму було направлено 253 сім'ї, Миколаївська область прийняла 231 сім'ю переселенців, Херсонська – 74 сім'ї [8]. При цьому планувалося на 1970 р. здійснити переселення 1050 сімей як по УРСР, так і за її межами, з них: до Приморського краю 200 сімей, у Павлодарську область – 50 сімей, Кримська область мала прийняти 270 сімей переселенців, Миколаївська – 125, Херсонська – 355 (спостерігається навіть збільшення обсягів міграцій).

Цілком впевнено можна стверджувати, що сім'ї переселенців етнічно було переважно українськими – як вже згадувалося це підтверджують статистичні дані про домінування українського етносу в національному складі населення західних областей. Наступні архівні відомості додають впевненості у справедливості запропонованого твердження. У одній з наведених вище архівних справ міститься цікава за своїм підтекстом інформація. Під час переселення до Криму 253 сімей з Львівської області, факту прийняття двох сімей не було підтверджено ешелонними списками [9]. Одна з цих сімей самовільно виїхала з місця призначення – з Джанкойського до іншого району Кримської області. Цікавою є ситуація стосовно іншої сім'ї, головою якої був Ярмо Ілля Степанович. Виявилось, що його дружина – Ярмо Єрна Єгорівна була за етнічним походженням німкеню, саме це стало важливою перешкодою для відділу ВС Джанкойського району у справі вирішення питання про її прописку в Криму. Незважаючи на те, що жінка

народилася у 1950 р. (тобто не мала прямого відношення до репресованих під час війни німців) і була запрошена до переселення з додержанням існуючого законодавства справу довелося вирішувати обласному відділу ВС. Зрозуміло, що така прискіпливість була нав'язана політичними мотивами, що дає підстави стверджувати про пріоритетність переселення саме українців.

Слід нагадати, що організований переселенський рух спрямовувався так само інтенсивно і до підприємств вугільнодобувної, металургійної промисловості, а також машинобудівництва, тим самим надаючи радянському уряду офіційну можливість планомірно розподіляти по території УРСР представників титульного етносу. Такі заходи давали можливість разом із завданням рівномірного регіонального розміщення виробничих сил неконфліктно вирішувати питання створення безетнічного радянського суспільства, що передбачало наявність й асимілятивних процесів.

Крім безпосереднього вселення новоприбулих працівників із західних, центральних та північних областей до Донбасу, Дніпропетровщини, Харкова, Запоріжжя, відбувалося планомірне залучення сільської молоді через навчання у закладах професійно-технічної освіти до індустріального виробництва республіки. Цілком відповідає фактам наведеним раніше архівна інформація по Закарпаттю. Станом на 1959 р. виконком Закарпатської області, чітко дотримуючись постанови Ради Міністрів УРСР № 1845 від 31 грудня 1958 р. про державний план розвитку народного господарства республіки, вирішив затвердити на наступний календарний рік план по переселенню 400 закарпатських сімей у колгоспи та радгоспи південних областей УРСР та до Актюбинської області Казахської РСР [10].

Втім, вже у 1963 р., не зупиняючись на переселенських заходах, Закарпатський облвиконком видав наказ за № 289, який зафіксував прийняття рішення про відбір з місцевої молоді 50 чоловік віком від 18 до 30 років для переїзду на навчання монтажним і спеціальним будівельним роботам у професійно-технічних навчальних закладах Луганської (!) області [11]. Такі урядові кроки сприяли як підвищенню виробничої кваліфікації молоді, так і дозволяли збільшити обсяги перерозподілу населення між областями. За архівними свідченнями відповідні процеси характеризували й інші аграрні області, які повинні були направляти молодь для навчання робітничим професіям у Запоріжжя, Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Луганськ, Харків.

У 1970-80-х рр. етнодемографічні процеси зазначена ситуація ще більше ускладнилася З середини 1970-х рр. до кінця 1980-х рр. поширення набув так званий „ліміт прописки”, який передбачав обмежене цільове залучення робітників з сіл та малих міст до підприємств промисловості, будівництва, транспорту на вакантні (як правило, непопулярні серед корінного населення) робочі місця у великих містах. У такому випадку переміщенню підлягали трудові ресурси прилеглих територій. Етнічна

приналежність принципової ролі при цьому не мала. Основним стимулом до переїзду ставала не заробітна платня, а можливість проживання у містах з кращими умовами постачання споживчими товарами. Найбільшими обсягами переселенського руху згідно лімітизації відрізнялися Київська і Харківська області. Це споріднює їх з іншими регіонами республіки, на території яких розташовані великі міста і пояснює значно менші обсяги трудових міграцій за межі вказаних областей у порівнянні з іншими областями центру і північного сходу УРСР.

Формально, на відміну від осіб, переселених за оргнабором, лімітні переселенці мали право на одержування постійного житла лише за плином деякого часу, проживаючи тимчасово в гуртожитках. Однак, сплановані переселення також не відрізнялися чітким забезпеченням постійним житлом прибулого населення. Побутові труднощі заважали нормальному облаштуванню мігрантів на місцях вселення, що ініціювало і зворотню міграцію, хоча зазвичай іммігранти чисельно переважали емігрантів. Наприклад, статистичні архівні дані по Кримській області за 1966 р. зафіксували, що „за останні п'ять років приріст населення від механічного руху населення склав 211,1 тис. осіб, в т.ч. – по міській місцевості – 119,0 тис. осіб і 92,1 тис. осіб – по сільській місцевості” [12]. Найбільший механічний приріст у 1966 р. спостерігався у містах Севастополі, Сімферополі, Керчі та Євпаторії. Тільки до міських населених пунктів півострову прибуло: з м. Ленінграда - 1571 особа, Мурманської області - 1203 особи, Краснодарського краю – 1949 осіб. Водночас у сільську місцевість Криму переселилося з Пермської області – 1029 осіб, із Свердловської області – 1069 осіб. Загалом у Криму в 1960-80-х рр. зберігалася тенденція зростання питомої ваги росіян у складі місцевого населення головним чином за рахунок імміграції з різних регіонів РСФРР.

Серед нетрудових міграцій, які відбувалися за часів УРСР, слід назвати переселення мешканців Чорнобильської зони та прийняття біженців внаслідок природних катаклізмів. Незважаючи на те, що в першому випадку громадяни України переїздили і до інших радянських республік, все ж міграційний вплив був властивий здебільшого тільки тим областям республіки, райони яких увійшли до зони радіоактивного забруднення, а в етнічному вимірі ця еміграція не мала чітко вираженої спрямованості. Натомість постраждали від землетрусів у м. Ташкенті (1966 р.) та у Вірменії (1988 р.), котрі частково були переселені до УРСР прибували до різних областей республіки і вливалися у склад відповідних національних меншин. Необхідно зауважити, що оселялися вони за відповідними планами розселення здебільшого або в промислових Запорізькій, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Київській та Харківській областях, або у сільськогосподарських південних областях [13]

Отже, враховуючи структуру, географічні напрямки та обсяги міграцій в УРСР можна виокремити різні за етноміграційними ознаками регіони

республіки. Протягом досліджуваного радянського періоду найбільш потужним був вплив імміграцій на подальше формування поліетнічності складу населення, а також на етнодемографічну та етносоціальну структуру південних та східних областей УРСР. Натомість західні, центральні та північні області виступали в ролі постачальника робочою силою промислових підприємств та радгоспів сходу та півдня республіки [14]. В переселенській політиці першочерговою була специфіка регіональної галузевої народногосподарської діяльності: для сходу – це гірничодобувна, сталеливарна та машинобудівна промисловості з відповідним зростанням обсягів соціальної інфраструктури міст і збільшенням чисельності міського населення а для півдня – це розвиток сільського господарства із зростанням масштабів зрошувального землеробства та освоєнням раніше малопродатних для аграрної діяльності земель.

З набуттям Україною державної незалежності актуальними стали етноміграційні процеси міждержавного характеру. Надзвичайно масштабною у міграційному русі 1990-х рр. була етнічна еміграція до країн СНД та далекого зарубіжжя. Масово поверталися до Російської Федерації росіяни (найбільших обсягів їх еміграція набула в Криму, східних областях), від'їзд євреїв як на історичну батьківщину, так і до США, Німеччини, що розпочався за радянських часів, став набагато інтенсивнішим.

Водночас відбувався масовий процес імміграції етнічних українців та представників менших за чисельністю етносів з колишніх республік СРСР. Тільки за 1989-1997 рр. на територію України повернулося 243 тис. кримських татар і 12 тис. депортованих вірмен, болгар, греків, німців. Внаслідок цього сальдо міграції було додатним: у 1992 р., наприклад, воно становило понад 282 тис. осіб. Втім, невдовзі до вказаних етнічних міграційних потоків, обсяги яких поступово зменшувалися, додалися масовий виїзд працездатного за віком населення (переважно етнічних українців) на невизначений термін на заробітки до зарубіжних економічно розвинених країн, а також приплив до України багатонаціональної когорти заробітчан з країн „третього світу”. Максимальні показники чисельності зареєстрованих тимчасових трудових мігрантів зафіксовані в Закарпатській, Донецькій, Львівській, Івано-Франківській, Одеській, Тернопільській та Харківській областях. Максимальний відток населення відбувається передусім з найбільш українізованих західних регіонів.

В останні роки відчутним стало зростання масштабів нелегальної імміграції та набуло нагальності запровадження політики повернення громадян України – трудових мігрантів на Батьківщину. Україна постійно приймає біженців із Азербайджану, Грузії, Таджикистану, Чечні та інших країн. За таких умов населення України стає все більш багатонаціональним, але українці беззаперечно залишаються найчисельнішою етнічною групою в усіх адміністративних областях за винятком АР Крим.

Таким чином, основні наслідки соціально-економічної політики в галузі міграцій як в УРСР, так і в Україні 1990-х рр. особливо гостро відчувалися на регіональному рівні. Специфіка галузевої економічної діяльності регіонів напряму визначала вектори і масштаби переміщень робочої сили. Реалізація різних видів міграцій в 1950-80-х рр. повинна була сприяти зростанню рівномірності економічного розвитку регіонів. У 1990-ті рр. основні міграційні процеси відбувалися внаслідок урядової нездатності забезпечити соціально безболісний перехід до ринкової економіки, а також у зв'язку з репатріацією. Спільною рисою всіх перерахованих видів міграцій протягом всього досліджуваного періоду нажаль стало формування демографічних проблем у титульного етносу – українців, що негативно позначилося на динаміці його абсолютної чисельності.

Література

1. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистично- картографічне дослідження / Наулко В.І. - К.: Наукова думка, 1965. - 136 с.; Наулко В.І. Географічне розміщення народів в УРСР / Наулко В.І. - К.: Наукова думка, 1966. - 171с.; Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине: историко- этнографический очерк / Наулко В.І.- К.: Наукова думка, 1975.- 276 с.
2. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис / Рафальський О.О. – К.: Поліс, 2000. – 447 с.
3. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959-2001 рр. (за матеріалами переписів) / В. Котигоренко // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 12-24; Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / Малиновська О.А – К.: НІСД, 1997. – 69 с.; Хомра О. Роль міграції у формуванні сучасного етнічного складу населення Української РСР / Олександр Хомра // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 33-37; Чирков О. Внешняя миграция – главная причина наличия этнически неукраинского населения в современной Украине / Олег Чирков // Зеркало недели. – 2002. – 26 января.
4. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 „Історія України” / В.К. Баран. – Львів, 1997. – 45 с.; Григоренко О.П. Участь молоді в сільськогосподарському виробництві України: проблеми, уроки. (1960-1980-і рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 „Історія України” / О.П. Григоренко– К., 1995. – 36 с.; Пронь Т.М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 „Історія України” / Т.М. Пронь. — Донецьк, 2005. — 20 с.; Скляр В.М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959-1989 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Володимир Миколайович Скляр. – К., 2001. – 181 с.
5. Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959-2001 рр.) : дис... канд. наук: 07.00.01 / Інга Володимирівна Субботіна. – Чернігів, 2008. – 242 с.
6. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, од. зб. 381, арк. 69.
7. Державний архів Львівської області, ф. 1350, оп.1, од. зб. 159, арк. 154.
8. Державний архів Львівської області, ф. 1350, оп.21, од. зб. 288, арк. 27-29.
9. Там же.
10. Закарпатський обласний державний архів, ф. 195, оп. 14, од. зб. 55, арк. 46.

11. Закарпатський обласний державний архів, ф. 195, оп. 14, од. зб. 1501, арк.183.

12. Державний архів в Автономній республіці Крим, ф. 3287, оп. 7, од. зб. 418, арк.2-8.

13. ЦДАВО України, ф.4626, оп.3, од. зб.318, арк. 10.

14. Див. додатково про це: Воронко О.Г. Вплив оргнаборів робочої сили на етнодемографічні процеси в регіонах УРСР у 1950-80-х рр. // Література та культура Полісся. – Вип. 58: Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. – Ніжин: Вид-во Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2010. - С.239-251.